

Hagearkeologi ñ hva er det?

Av Bjørn Anders Fredriksen

Hagearkeologi er i Norge en forholdsvis ny tilnærming til kunnskap om historiske hager og parker. Gjemt i jorden kan det ligge mye bevart som kan fortelle om materialbruk, anleggsteknikk og utforming av flere utviklingstrinn i et anleggs historie. Tidligere grusganger, rester av belegninger, fundamenter og ulike typer dyrkingslag, til og med plantehull er eksempler på funn. Det er også mulig å finne frø og bevarte plantedeler, særlig i sedimentene i eldre dammer.

Hager er foranderlige i sin natur. Blomsterplanter skiftes stadig ut, vekstligheten antar stadig nye former, plantede trær når kjempedimensjoner før de dør og går tilbake til naturen. Men på samme tid kan hagestrukturer også være bestandige, slik som belegninger, grusganger, trapper, murer og selve terrengformingen. Grusganger som for lengst har blitt overgrodd med gress, vil i mange tilfeller kunne gjenfinnes arkeologisk. Dyrkingsbed, plantegroper, oppfyllinger og andre strukturer vil også kunne avdekkes.

Selve terrengoverflaten vil også kunne gi indikasjoner på tidligere strukturer i et anlegg. Det kan for eksempel være setninger i forbindelse med en dam som har blitt gjenfylt på et tidspunkt. Der det har stått et gammelt tre danner det seg ofte en grop når roten er råtnet bort.

Tverrvitenskaplig arbeid er sentralt i hagearkeologien. De hagearkeologiske utgravningene som har blitt utført i Norge, har i mange tilfeller blitt gjort i et nært samarbeid mellom arkeolog og landskapsarkitekt. I forkant av arkeologiske undersøkelser har landskapsarkitekten utført kildeundersøkelser og feltregistreringer av vegetasjon og overflatestrukturer.

Dokumentundersøkelser har også gjerne blitt foretatt av landskapsarkitekten eller andre med hagehistorisk spesialisering. Under utgraving har landskapsarkitekten bistått arkeologen for å kunne diskutere funnene tverrfaglig underveis. Avhengig av kompleksitet, anleggets karakter og hvilke funn som har blitt gjort har også andre fagfolk vært involvert, som geofysikere, geologer og botanisk ekspertise.

Feltet vokser fram

Hagearkeologien fikk sin spede start på begynnelsen av 1900-tallet under utgravninger av byhager i Pompei. De romerske peristylhagene var komponert sammen med bygningsarkitekturen i regelmessig inndelte hagerom med grusganger, lave gjerder, klippede hekker og blomsterbed. Hagene var gjerne prydet med statuer og vannarrangementer. Fokuset i disse tidlige utgravningene var gjerne faste strukturer, men fra 1960-årene ble undersøkelsene mer spesialiserte og tverrfaglige (Jashemski 1992).

Både i England og USA ble hage-
arkeologiske undersøkelser utført fra
1960-tallet, men det skulle ta flere tiår før
en forståelse av hagearkeologiens
muligheter etablerte seg. Den generelle
holdningen blant fagfolk var at hage-
arkeologi ga så få resultater at det knapt
var verdt innsatsen. Utgravingen av The
Privy Garden på Hampton Court utenfor
London tidlig på 1990-tallet ble imidlertid et
stort framskritt i hagearkeologien. Under
de hagearkeologiske utgravingene ble
store deler av barokkhagens inndeling fra
sist på 1600-tallet gjenfunnet og var et
grunnlag for restaureringen av hage-
anlegget. (Dix 1997; Jaques 1997.)

Arkeolog Katarina Frosts utgravinger i
1996 i parken ved prestegården i Östre
Sällerup, Skåne, var en tidlig
hagearkeologisk utgraving i Norden.
Parken ble anlagt av presten Jöns
Hendriksson på siste halvdel av 1600-
tallet. Frost foretok utgravinger kun i liten
skala i den 50 hektar store parken.
Bevaring av så mye som mulig av
originalsubstansen i anlegget ble vektlagt
og restaureringsarbeider begrenset seg i
hovedsak til tynning i vegetasjonen og
gjenoppbygging av murene omkring
hagen.

Allerede i 1927 ble Norges antagelig første
hagearkeologiske utgraving ble foretatt i
gamle Oslo. Gerhard Fischer påviste
restene av et hageanlegg like nord for
Olavsklosteret. Fischer fant både
dyrkingsbed, hardtrampede stier og en
dam. Det ble antatt at dette var hagen som
omtales i en kilde fra 1556, og hagen
omtales da ikke som ny. Etter Fischers
anvisninger ble hagen satt i stand. (Bruun
2007:21) Et titalls hageanlegg har de siste
ti årene blitt undersøkt med hage-
arkeologiske metoder i Norge. Under-
søkelser er blant annet utført på Frogner
Hovedgård, Bogstad, Bygdø Kongsgård,

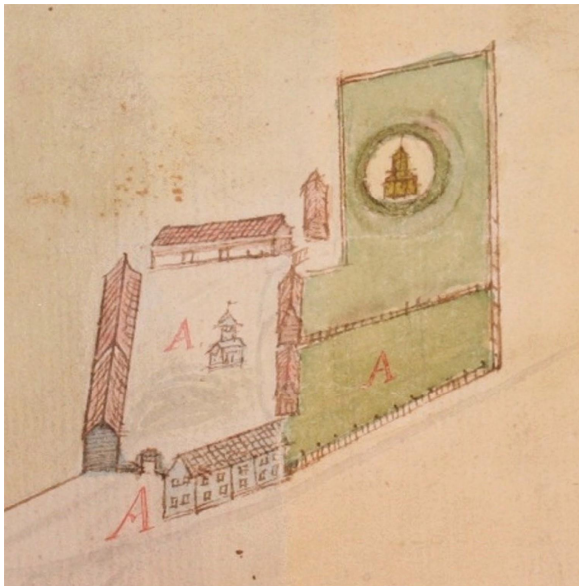
Slottsplassen i Oslo, samt på Marien-
lyst i Drammen, Fossesholm i Øvre
Eiker og Andorsengården i Mandal.
Jeg har fått muligheten til å kunne bistå
med hagehistorisk kompetanse som
landskapsarkitekt ved flere av ut-
gravingene.

Hagekunstens historie

Kjennskap til hagekunsthistorien er et
viktig premiss for hagearkeologisk
arbeid. Enkle hager har antagelig
eksistert så lenge menneskene har
vært bofaste. Det gjenstår enda mye
forskning for å avdekke vår tidlige
hagehistorie i Norge, men noe vet vi
imidlertid. I middelalderen gjorde
klostervesenet en stor innsats i
utbredelsen av hagekultur i Norge. I
lovtekster fra denne tid omtales enkle
dyrkingshager for nyttevekster med
betegnelser som kvanngarder og
laukgarder (Bruun 2007). Det tidligste
hageanlegget som er mer rikholdige
beskrevet er Bispehagen i Bergen.
Denne ble anlagt av biskop Gieble
Pederssøn ved midten av 1500-tallet.
Han var utdannet i Nederland og hadde
ansatt en flamsk gartner. I hagen
vokste blant annet epletrær, pæretrær,
kirsebærtrær, vindruer, urter og
blomster. Den siste resten av
bispehagen ble skolegård for katedral-
skolen for omkring 100 år siden, og
dermed forsvant antagelig muligheten
for å undersøke dette anlegget med
hagearkeologiske metoder. (Fredriksen
2003:42ff)

Renessansens geometriske hage-
anlegg med grusganger og ulike
geometriske bedformer holdt lenge
stand i Norge. På 1600-tallet ble mer
barokke trekk introdusert. Det viktige
var symmetri og aksefasthet, men
renessansens former levde likevel
videre parallelt.

Fra slutten av 1700-tallet ble mer naturlike parker anlagt, med buktende stier, vanddammer og uregelmessige treplantinger. På 1800-tallet ble både symmetriske anlegg og landskapshager opparbeidet. Trendene i hagekunst-historien har skiftet på samme måte som trendene i arkitekturhistorien, men ikke nødvendigvis synkront. Kunnskap om stilutviklingen gir bare et overordnet bilde, typene av anlegg har variert i stor grad også innen samme epoke. Hver hage har sine egne særtrekk som utfyller det store bildet.

Kart fra 1789 hvor Fossesholms hage er inntegnet. Kartets skala er ikke pålitelig. Kartet indikerer imidlertid et lysthus med en sirkulær kanal omkring og hagearkeologiske undersøkelser i 2009 avdekket kanalens plassering i anlegget. Utsnitt av "Situations Cart", oppmålt og tegnet av Jens Irgens Müller, 1789. Fossesholm herregård. Foto: Madeleine von Essen.

Variert kildetilfang

Når en skal analysere et historisk hageanlegg, vil det være viktig å studere det spesifikke hageanleggets historie ut fra muntlige kilder og dokumentstudier: skriftlige kilder, kart, planer, tegninger og annet billedmateriale. Ved en hagearkeologisk utgraving på Fossesholm

i Øvre Eiker i 2010, var et kart fra sent 1789 ett av få kildebelegg som omhandlet hageanleggets elementer på denne tiden. Et lysthus på en øy omgitt av en kanal var kartets mest iøynefallende hagestruktur. Kartet var såpass unøyaktig i skala at å skalere kartet riktig i forhold til dagens kart innebar store feilmarginer. Arkeologisk undersøkelse av hagens høyeste punkt, hvor lysthus ofte ble plassert, avdekket spor etter kanalen og øya (Andreasson 2010).

Vegetasjonen har i alle tider vært en viktig bestanddel i hageanlegg. En registrering av eksisterende trær, busker og andre vekster er derfor et grunnlag for å utrede anleggets utviklingshistorie. Inntegnet på en plantegning kan strukturer i plantingene som ikke er åpenbare i felt, framtre tydeligere. Finnes det detaljerte historiske kart, kan disse også skaleres i samme målestokk og tolkes i relasjon til oppmålingene. Om en arkeologisk undersøkelse skal foretas, er det viktig å ha klarhet i hva av den eksisterende vegetasjonen som er verdifulle elementer fra hageanleggets historie, slik at denne kan skånes for inngrep. Gamle trær kan få betydelige skader etter gravearbeider eller kjøring med anleggsmaskiner i rotsonen. Blomstrende busker og små unselige vekster kan også være vesentlige relikter i et gammelt hageanlegg. På Bogstad vokser for eksempel parkgresset kvitfrytle (*Luzula luzuloides*), som antagelig har vokst i den mer naturlike skogbunnen i parken siden 1700-tallet. Mye vegetasjon er gjerne for lenge gått ut i et historisk hageanlegg og arkeologiske spor etter plantemateriale kan frembringe interessante funn (Griffin et. al 2004).

Likevel er innkjøpslister i mange tilfeller mer spesifikke for å avgjøre hva slags vekster som vokste i hagen. Funn av frøskall i jorden vil for eksempel kunne gi informasjon om hvilken planteart det dreide seg om, men ikke hvilke farge blomstene hadde, eller om disse var enkle eller fylte.

Dokumentstudier, overflateundersøkelser og vegetasjonsundersøkelser er studier som kan gi mye kunnskap om et hageanlegg. Disse undersøkelsene ødelegger ikke anlegget slik hage- arkeologiske undersøkelser kan gjøre. Georadar er i enkelte tilfeller benyttet med varierende resultat.

Hagearkeologi som redskap

Ikke alle anlegg er like godt dokumentert gjennom kart og andre dokumenter, og da kan hagearkeologien være det viktigste verktøyet for å avdekke en hages historiske bakgrunn og kulturhistoriske verdi (Dietze 2010:70). Hagearkeologien har de siste tiårene utviklet seg fra å søke etter én «original» periode, til møysommelige tolkninger av stratigrafien (lag- strukturene) i hager med flere anleggs- faser hvor alle fasene kartlegges. Å gi noen generelle pekepinner på hvordan forskjellige hagestrukturer lar seg gjen- finne arkeologisk er ikke mulig å sette opp. Konstruksjonsmåter og materialvalg varierer fra anlegg til anlegg. I en hage kan grusgangene være lagt på et fundament av leire, i en annen på et fundament av grov grus. Dekkemateriale på gangveiene kan ha variert fra bestandige grusdekker, til bruk av tynne lag sand eller ganske enkelt hardtråkket jord. Undersøkelse av damanlegget i landskapsparken på Bogstad avdekket dammenes originale form på 1700-tallet. Det ble avdekket en kaskade og rørsystem i tilknytning til dammene (Breckoff og Kaurin 2004; Damstuen 2003).

Andorsenhagen i Mandal. Hageanlegget ble anlagt på slutten av 1800-tallet, men liknende hager fantes allerede på 1500-tallet i Nord-Europa. Wilses fotografi fra 1912 var en viktig kilde i arbeidet med å restaurere anlegget. Riksantikvarens arkiv. Foto A. B. Wilse.

En undersøkelse av Andorsenhagen i Mandal i 2008 omhandlet et hageanlegg fra slutten av 1800-tallet som var av de best dokumenterte i norsk hagekunsthistorie. Anlegget ble oppmålt i 1914 og utførlig beskrevet i Norske Haver, utgitt i 1916 (Schnitler 1916: 176f). Det finnes også rikholdig billedokumentasjon fra tidlig på 1900-tallet. Basert på Schnitlers oppmålinger, oppmålinger i anlegget og det historiske fotomaterialet ble det utarbeidet tolkingsplaner for hageanleggets tilstand i henholdsvis 1912 og 1914, før og etter en endring av anlegget. Et fotografi fra rundt 1860 og auksjonsdokumenter fra tidlig 1800-tall viste at hagen først lå vest for huset utenfor gavlen, og ikke på sydsiden som det undersøkte anlegget. Den første hagen ble trolig anlagt da Andorsengården ble bygget rundt 1800. Utredning av Andorsenhagens historikk og tolkingsplaner ble laget forut for den arkeologiske undersøkelsen for å ha et best mulig grunnlag for arbeidet.

Hovedmålsetningen for den arkeologiske undersøkelsen var å påvise avvik mellom tolkingsplanene og arkeologiske funn. Det var også et ønske om å kartlegge historiske anleggsmetoder og materialbruk i anlegget. Utgravingen resulterte i justeringer av restaureringsplanen for anlegget. Undersøkelsen viste blant annet at dekket på stiene hadde vært lys skjellsand. Eldre anlegg, trolig mer nyttepregede gangveier antagelig fra rundt 1800, ble også påvist (Fredriksen 2006; Reiersen og Fredriksen 2008).

Bevaringsutfordringer i lovverk og praksis

Etterreformatoriske hageanlegg har juridisk sett oftest ikke noe vern, med mindre anleggene er spesifikt vernet for eksempel ved å være regulert til bevaring eller fredet som kulturmiljø. Imidlertid er disse bevaringshjemlene ikke beregnet i utgangspunktet for arkeologiske minner fra nyere tid, snarere bør hageanleggene være i en tilstand der den opprinnelige strukturen i hovedsak er intakt. Arkeologiske spor som er fra senere perioder enn middelalder faller ofte mellom flere stoler i kulturminnevernet. Disse hagestrukturene er truet av gravearbeider og nedbygging, men har ikke noe automatisk vern selv om det dreier seg om sjeldne typer eller kulturhistorisk viktige anlegg. Dette medfører at viktige kulturlag ikke kan vies den oppmerksomheten de i mange tilfeller burde vært forunt, også i de tilfellene der en arkeolog er hyret inn. Mitt ønske for fremtiden er at hagearkeologi vil utvikle seg som et tverrvitenskapelig fagfelt, og at rammevilkårene for disse historiske anleggene bedres slik at tilgangen til og kunnskapen om denne typen anlegg kan bevares for fremtiden.

Andorsenhagen i Mandal. Hagearkeologiske registreringer foretatt i 2008 ga ny kunnskap om anlegget, selv om hagens utviklingsfaser allerede var godt dokumentert gjennom foto og skriftlige kilder

Foto: Bjørn Anders Fredriksen.

Andorsenhagen etter restaureringen. Originalt plantemateriale ble tolket ut fra historiske fotografier og skriftlige kilder. Noen av de opprinnelige plantene hadde også overlevd i ytterkantene av hagen.

Foto: Bjørn Anders Fredriksen

Bjørn Anders Fredriksen er rådgiver i FAGUS. Han er landskapsarkitekt med doktorgrad i hagekunsthistorie og er ansatt ved Institutt for landskapsplanlegging, UMB. Dette faktabladet er en bearbejdet versjon av artikkelen «Å spinne historiens grønne tråd ñ en hagearkeologisk tilnærming» publisert i Nicolay ñ Arkeologisk tidsskrift nr 115, 2011.

Oversikt over stilepoker i norsk hagekunsthistorie

1030-1537 Middelalderens hager; enkle hager for dyrking.

1537-1650 Renessansens hagekunst: geometriske hager, med kvadrater, sirkler og andre former.

1650-1800 Barokkens hagekunst: Mange renessanseformer lever videre, men alleer, akser og Symmetri, får større betydning. Ofte bruk av langstrakte former: rektangler og ovaler.

1770-1814 Landskapsstilen med buktende stier og fri beplantning blir introdusert, gjerne som en Naturpark, i tilknytning til et eldre formalanlegg.

1814-1914 1800-tallets hager er gjerne i en slags formalisert landskapsstil som er mer kultivert enn tidligere. Klippede plener får innpass i større utstrekning og bed med eksotiske vekster pryder disse. Slyngende nyrakte grusganger er idealet.

1914-1930 Nyklassisismens hager er geometriske med tett sammenheng mellom hus og hage.

1930- Modernismen får innpass, bruksplenen tar over for grusgangene Mer fokus på funksjon enn pyrd.

Litteratur

Andreasson, Anna

2010 Fossesholms trädgård: Arkeologisk undersökning av trädgårdslämningar från 1700-talet. ArchaeoGarden Rapport 2010: 1.

Breckoff, Aja O. og Anne Kaurin

2004 Dammarna på Bogstad Gård. En arkeologisk undersökning av dammkonstruktionerna i en engelsk landskapspark. Upublisert rapport.

Bruun, Magne

2007 Norske hager gjennom tusen år. Andresen & Butenschøn, Oslo.

Damstuen, Lisa

2003 Hagearkeologisk undersøkelse av dammene i landskapsparken på Bogstad gård, Oslo. Upublisert rapport.

Dietze Schirdewahn, Annegreth

2010 Handelshuset i Drøbak. I Fortidsminneforeningens Årbok 2010.

Dix, Brian

1997 Digging of Bordersö Reflections on Archaeology and Garden Restoration. In The Techniques and Uses of Garden Archaeology, Journal of Garden History vol. 17/1.

Fredriksen, Bjørn Anders

2003 Norske renessansehager under nederlandsk innflytelse. Mastergradsoppgave ved Institutt for landskapsplanlegging, Norges Landbrukshøgskole.

Fredriksen, Bjørn Anders

2006 Andorsenhagen i Mandal ñ en byhage i renessansetradisjonen. Upublisert rapport.

Frost, Katarina

2007 Östra Sallerups prästgårdspark ñ et trädgårds-arkeologiskt studieobjekt. C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet.

Griffin, Kerstin og Paula Utigaard Sandvik

2004 Hva jorden gjemmer: Naturvitenskapelige undersøkelser i forbindelse med hagearkeologi. I Spor i jord: Parken og hagen på Bogstad restaureres, redigert av Else Espeland. Konferanserapport, Bogstad Stiftelse, Oslo.

Jashemski, Wilhelmina F.

1992 The Contribution of Archaeology to the Study of Ancient Roman Gardens. I Gardens History: Issues, Approaches, Methods, red. Elisabeth Blair MacDougall, s. 5-30. Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Jaques, David

1997 The progress of garden archaeology. In The Techniques and Uses of Garden Archaeology, Journal of Garden History vol. 17/1.

Reiersen, Kristine og Bjørn Anders Fredriksen

2008 Hagearkeologisk registrering, Andorsenhagen i Mandal. Upublisert rapport.

Schnitler, Carl Wille

1916 Norske Haver i ny og gammel tid. Kristiania.